

Boekbesprekingen

Nederlands militaire elite na Koude Oorlog

Arthur ten Cate, Martijn van der Vorm

Callsign Nassau. Het moderne Korps Commandotroepen 1989-2012.

Amsterdam: Boom, 2012; 335 blz.; € 24,50; ISBN: 978-94-610-5671-9

Speciale eenheden of *Special Operations Forces (SOF)*, zoals ze internationaal bekend staan, zijn in de mode omdat ze in staat zijn ondanks hun kleine aantallen grote effecten teweeg te brengen die van belang zijn voor het welslagen van een hele campagne of zelfs de militaire strategie van een land. Het zijn uitgesproken elite-eenheden, uitstekend getraind, fysiek gehard, inzetbaar in de meest uiteenlopende omstandigheden, voorzien van het modernste materieel en toegerust met een hoog moreel, inclusief een sterk besef van de eigen voortreffelijkheid. Liefst voeren zij hun operaties dan ook uit in opdracht van hoge commandanten, bij voorkeur de opperbevelhebber zelf. Op dat niveau rechtvaardigen zij hun hoge kosten het best.

In Nederland behoort het Korps Commandotroepen (KCT) tot deze militaire elite. Het boek van Ten Cate en Van der Vorm beschrijft hun wel en wee sinds het einde van de Koude Oorlog. Het korps moest zich toen opnieuw uitvinden, omdat aan de traditionele taak van *stay-behind*-operaties en waarnemings- en verkenningsoperaties in het kader van het grootschalig conflict geen behoefte meer was. Aan het boek ligt dan ook de vraag ten grondslag of het KCT erin is geslaagd zich te transformeren tot een moderne variant van SOF, met de hierboven beschreven kwaliteiten en met inzetmogelijkheden in het kader van de huidige vredesoperaties en militaire interventies in landen als Irak en

Afghanistan. De auteurs beantwoorden de vraag bevestigend, zij het met de nodige slagen om de arm.

De eerste operaties na de Koude Oorlog waaraan het KCT deelnam, zijn vooral een leerschool geweest. In de periode 1994-2002 voerde het KCT op de Balkan zijn traditionele waarnemers- en verkennerstaak uit, maar het leerde er bovendien de kneepjes van het expeditionair optreden, het werken onder internationaal commando en het uitvoeren van opdrachten te midden van de burgerbevolking. Daarna, in 2002-2003, trok het naar Afghanistan, om deel uit te maken van ISAF in Kaboel en directe omgeving. En hoewel de commando's ook hier de meeste tijd besteedden aan patrouilles en verkenningen, was de winst dat zij hier in direct contact kwamen met buitenlandse SOF. De daardoor gewekte gretigheid op hetzelfde niveau te komen als deze eenheden is sindsdien een belangrijke drijfveer geweest binnen het korps. Het KCT wilde leren vechten, en dat kon alleen in de leerschool van de praktijk. Tijdens de commando-overdracht van maart 2002 uitte de vertrekkende commandant Van Wiggen openlijk zijn frustratie over de terughoudendheid van de politieke en militaire leiding op dit punt. Deze was niet geamuseerd, maar het effect is wel geweest dat het KCT in een opwaartse spiraal terechtkwam.

Geleidelijk kreeg het korps lastiger taken en het bewees die aan te kunnen. Na een onbevredigend intermezzo in Irak, waar

de commando's nog op tactisch niveau acteerden ten behoeve van de Nederlandse *Battle Group* in de provincie Al Muthanna, kreeg het KCT een nieuwe kans in Afghanistan. Daar nam het in 2005-2006 deel aan de *counterinsurgency*-operatie in Kandahar, in het kader van *Operation Enduring Freedom (OEF)*. De commando's bereidden zich voor op een zelfstandige SOF-missie en kregen daarvoor ook de middelen mee: helikopters, explosievenruimers, inlichtingenpersoneel en logistiek. Tevens werd het oorlogsrecht op de missie van toepassing verklaard. Om binnenlandspolitieke redenen kreeg de eenheid echter een gebied toegewezen waar de Taliban nauwelijks actief was.

De volgende operatie, die in Uruzgan van 2006-2007, bracht het KCT eindelijk de begeerde gevechtsacties. De commando's speelden een belangrijke rol in de twee slagen om Chora en veel andere harde gevechten met de Taliban, maar een echte SOF-operatie was het niet. Gezien de beperkte omvang van de *Task Force Uruzgan (TFU)* werden de commando's vooral gebruikt als gewone infanteristen en als verkenners. Pas in de jaren 2009-2010 kregen zij de gelegenheid als *Task Force 55* hun SOF-capaciteiten te tonen, nu onder *Regional Command South*. Maar zelfs aan deze periode moet het KCT met gemengde gevoelens terugdenken. *TF 55* had geen eigen helikopters en was voor zijn vuursteun, geniesteun, explosievenruimers en inlichtingen afhankelijk van de TFU, en

daar heersten eigen prioriteiten. Meermalen konden daardoor speciale operaties niet doorgaan.

Aldus geeft *Callsign Nassau* een interessant beeld van de onbestendige en uiteindelijk nog onvoltooide aanpassing van het korps aan de nieuwe tijd. Maar het is ook om andere redenen van belang. In Nederland is de politieke besluitvorming over de deelname aan de militaire operaties in Afghanistan van meet af aan vertroebeld door het onderscheid tussen de opbouwmissie, alhier geïdentificeerd met ISAF, enerzijds, en de vechtmis­sie, te weten OEF, anderzijds. Dit onderscheid was nodig omdat bevolking, parlement en kabinet verdeeld waren en de missie in Uruzgan alleen mogelijk was door deze tot een opbouwmissie te bestempelen.

Ten Cate en Van der Vorm betogen op verscheidene plaatsen in hun boek dat dit onderscheid niets met de realiteit in Afghanistan van doen had, dat geen van de bondgenoten dit onderscheid maakte en, belangrijker nog, de tegenstander al helemaal niet. ISAF was vanaf het eerste begin opgezet ter ondersteuning van OEF, de operaties liepen in elkaar over, de staven werkten met elkaar samen: allemaal omdat het uiteindelijk om dezelfde campagne tegen dezelfde tegenstander ging. Men zou kunnen redeneren dat dit soort collectief zelfbedrog soms nodig is voor het hogere doel en dat

dit mechanisme ook wel op andere terreinen van de politiek voorkomt, maar het blijft in het geval van militaire operaties onbevredigend. Hier vloeit bloed: van Nederlanders, bondgenoten en niet het minst van Afghanen.

Een ander belang van dit boek is dat het impliciet de vraag aan de orde stelt wat de betekenis is van de regelmatig geconstrueerde samenhang tussen binnenlandse en buitenlandse veiligheid. Is de veiligheid in Nederland werkelijk gediend met het bestrijden van de Taliban bij nederzettingen met namen als Kajaki of Ali Sherzai? Dat is een veel ingewikkelder probleem dan weleens wordt aangenomen. Het heeft enige tijd geduurd voordat de TFU begon te begrijpen tegen welke tegenstander men vocht. Na de verdrijving van de Taliban laaide in Uruzgan een stammenoerlog op, die draaide om de beheersing van de papaverteelt, de opiumproductie en de drugshandel, en in het verlengde daarvan de verdeling van het zaaigoed, de landbouwgrond annex het irrigatiewater en uiteindelijk dus de macht over de bevolking. Het meeste geweld in Uruzgan kwam aanvankelijk uit deze stammenoerlog voort en was het domein van kansloze jonge mannen uit stammen die de slag om de smokkelhandel hadden gemist. De Taliban heeft zich, na zijn herstel van de klappen die deze tegenstander in 2001 opliep, geleidelijk binnen deze

stammenoerlog weten te nestelen en deze deels naar zijn hand weten te zetten om zich de inkomsten van de opium toe te eigenen. De TFU, noch ISAF, noch het KCT, noch OEF heeft deze ingewikkelde en immer beweeglijke verwevenheid ooit volledig kunnen doorgronden, laat staan Den Haag.

De laatste vraag die dit boek oproept, is wat Nederland wil met zijn krijgsmacht. De wat zwalkende en onvoltooide transformatie van het KCT sinds het einde van de Koude Oorlog illustreert de spanning tussen wat een goed getrainde, goed uitgeruste en goed geleide militaire eenheid die de kans krijgt gevechtservaring op te doen, kan presteren, én de politiek-maatschappelijke verdeeldheid over het gebruik van die potentie. Deze vraag is actueel omdat de krijgsmacht in haar huidige toestand operaties van het formaat van de TFU niet meer aankan, en wat heeft een land er dan nog aan. Het is dezelfde vraag die aan de orde is bij het al dan niet aanschaffen van de JSF. We boffen maar, 12 september verkiezingen!

Herman Amersfoort

Prof. dr Herman Amersfoort is hoogleraar militaire geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en aan de Nederlandse Defensie Academie.

Jakarta zet Den Haag klem

Gerard Kramer

Schaakmat in Jakarta: Soeharto's revanche op de Haagse politiek.

Amsterdam: KIT Publishers, 2012; 400 blz.; € 19,95; ISBN: 978-94-6022-176-7

Ter recensie ligt voor mij een gedegen gedocumenteerd, mooi uitgegeven boek, dat leest als een politieke thriller. Het gaat over een doorslaggevende episode in de betrekkingen

tussen Nederland en Indonesië: de Indonesische opzegging van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking op 25 maart 1992, en over wat eraan voorafging. De centrale

vraag in het boek, die pas op blz. 385 expliciet wordt gesteld, is: 'Hoe kon het zover komen?'

Toen de redactie mij verzocht het boek te recenseren, was ik blij verrast

dat – eindelijk – iemand een serieuze poging had gewaagd het antwoord op die vraag te vinden. Zelf had ik mij in 2008 een soortgelijke vraag gesteld, zij het toegespitst op één aspect, namelijk de samenwerking op het gebied van *family planning*. Ik schreef daar in dit tijdschrift een artikel over.¹ Gerard Kramer was in 1992 tweede man op de ambassade in Jakarta. Hij was zowel deelnemer als waarnemer. De aanleiding om zijn herinneringen, ervaringen en inzichten te boek te stellen was een gesprek in januari 2010 in Jakarta met collega-diplomaat in ruste Koos van Dam. Sprekend over de gebeurtenissen van destijds, suggereerde deze laatste Kramer om het boek te schrijven. Dat was een goede suggestie. Ik ben blij dat de auteur die opgevolgd heeft en ik denk dat ik niet de enige ben die er zo over denkt. Voor indonesianisten, de vele deskundigen die in 1992 voortijds Indonesië moesten verlaten, historici, diplomaten, en de politici, ambtenaren en journalisten die participant of betrokken toeschouwer waren, geeft het boek een antwoord op vragen die zij zich ongetwijfeld gesteld hebben.

Het boek is dan wel geen proefschrift, zoals de auteur zelf zegt, maar dat doet niets af aan de zorgvuldigheid waarmee Kramer zijn argumenten en conclusies onderbouwt. Hij deed gedegen archiefonderzoek. Daar waar de archieven het lieten afweten (en hij constateerde nogal wat lacunes), of wanneer hij een relevante persoonlijke toevoeging had, gebruikte hij zijn eigen aantekeningen en herinneringen. In de tekst is dat aangegeven door cursivering, een prima oplossing.

Het boek bestaat uit drie delen, ingesloten door een inleiding en een epiloog. Het eerste deel is, met dank aan Hella Haase, getiteld 'Een handvol achtergrond'. Er worden drie thema's besproken die een sleutelrol speelden in de ontwikkelingen die leidden tot de breuk op 25 maart 1992: Oost-Timor, de situatie in Aceh, en de achtergrond en karakters van

de twee belangrijkste protagonisten in het drama: Soeharto en Jan Pronk, de toenmalige minister voor Ontwikkelingssamenwerking.

In het tweede en grootste deel, 'Beladen relaties', wordt de spanning opgevoerd. Kramer laat hierin zien hoe de uiteenlopende duiding door Nederland en Indonesië van bepaalde gebeurtenissen; verschillen in percepties en politieke prioriteiten; en de botsende visies op de rol van mensenrechten in ontwikkelingsbeleid, tot steeds meer irritatie en wederzijds onbegrip leidden. Door dit alles liep als een rode draad de historisch bepaalde gevoeligheid van de relatie tussen de twee landen, waar men in Indonesië in het algemeen meer doordacht en evenwichtiger mee omging dan in Nederland. Sommige betrokken Indonesiërs hadden bijvoorbeeld nog persoonlijke banden met Nederland omdat zij er zelf of hun kinderen er hadden gestudeerd.

De afloop is bekend. Op 25 maart 1992 stond de Nederlandse vertegenwoordiging in Jakarta schakmat en kwam er ook een einde aan het prestigieuze Nederlandse voorzitterschap van het donorconsortium IGGI (*Inter-Governmental Group on Indonesia*).²

Het derde en laatste deel heet toepasselijk: 'Hoe nu verder?' De epiloog is een mooi stuk reflectie, waaruit mijns inziens ook voor het heden de nodige lessen kunnen worden getrokken.

De vier terreinen waarop het drama zich ontvouwde, waren de kwestie van de late executies vanwege de G30S (staatsgreep van 30 september 1965) ter dood veroordeelden; de kwestie-Oost-Timor; de eenzijdige Nederlandse opschorting van de samenwerking op het gebied van *family planning* in februari 1991; en de politieke en mensenrechtensituatie in Aceh, waar Nederland een aantal ontwikkelingssamenwerkingsprojecten in uitvoering had. De ontwikkelingen in Oost-Timor, het bloedbad in Dili op 12 november 1991, de reacties van de internatio-

nale gemeenschap daarop en hoe Nederland zich daarin positioneerde, worden door Kramer uitgebreid beschreven en geanalyseerd. Hiermee levert Kramer ook een bijdrage aan een beter begrip van deze donkere bladzijden in de Indonesische contemporaine geschiedenis.

Nadat eerder dat jaar de samenwerking op het terrein van *family planning* was opgeschort vanwege vermeende dwang in het *family planning*-programma, kreeg de Kamer in het debat over Dili op 21 november 1991 de toezegging van Pronk dat Nederland voorsnog 'geen nieuwe hulp' zou aanbieden aan Indonesië. Het hierop volgende overleg tussen de Nederlandse vertegenwoordiging in Jakarta en de Indonesische gesprekspartners, waaronder *éminence grise* Widjojo Nitisastro, draaide om de gevolgen voor lopende projecten en het belang dat Nederland zou hechten aan de uitkomsten van de door Soeharto ingestelde Nationale Onderzoekscommissie, de commissie-Djaelani. In Kramers beschrijving van de Indonesische en Nederlandse politieke krachtenvelden waartussen de betrekkingen laveerden, wordt de oplopende spanning voelbaar. Canada had in eerste instantie een zelfde koers gekozen als Nederland, maar liet Indonesië weten dat het tevreden was met de in het rapport-Djaelani aangekondigde maatregelen. Een duidelijke reactie van Nederland aan Indonesië bleef echter uit. In de brief van Van den Broek aan de Kamer van 20 januari 1992 werd het rapport weliswaar als 'hoopgevend' bestempeld, maar werd tevens de hervatting van het bilaterale overleg met Indonesië geclausuleerd. Dit was waarschijnlijk de spreekwoordelijke druppel. Het overleg zou er niet komen. Indonesië kon niet toestaan dat juist Nederland bleef hameren op het thema mensenrechten en er conclusies voor ontwikkelingssamenwerking aan verbond.

Waar Kramer ook veel oog voor heeft, zijn de stijl- en cultuurverschillen in de Nederlands-Indonesische

betrekkingen en het Indonesische gevoel voor symboliek. De opzegging van de hulprelatie op 25 maart 1992 was een zorgvuldig geregiseerde actie, voorbereid in een kleine kring rond de president, waar zelfs de toenmalige minister van buitenlandse zaken, Ali Alatas, buiten werd gehouden. Toen de voor ontwikkelingssamenwerking verantwoordelijke minister Radius Prawiro om 18.00 uur de Nederlandse ambassadeur ontbood om hem de brief van president Soeharto te overhandigen, had eerder op die dag een ceremonie plaatsgevonden (in 'ontspannen sfeer', blz. 256) ter viering van 45 jaar Akkoord van Linggadjadi. De ontboden ambassadeur, Jan Herman van Roijen, was de zoon van Herman van Roijen van het Van Roijen-Roemakkoord in 1949, dat de opmaat was naar de Indonesische onafhankelijkheid. Van Roijens opvolger kon in 1994 na ongewoon lang wachten pas op 27 december zijn geloofsbrieven aanbieden, precies 45 jaar na de formele soevereiniteitsoverdracht.

Hoewel Kramer de Javaanse cultuur als een verklarende factor in zijn analyses betreft, beseft hij onvoldoende hoe typisch Javaans de wijze is waarop president Soeharto zijn macht uitoefende. Tegenover de metafoer van het schaakspel in de titel van het boek kan de metafoer worden gezet van de *dalang*, de poppenspeler in het *wayang*-spel die zelf op de achtergrond blijft.

Terwijl bij een schaakspel de zetten te volgen zijn, krijgt de wil van de *dalang* indirect gestalte, in de acties van zijn poppen. Ook de zelfverrijking van de presidentsvrouw en haar kinderen destijds passen in dit beeld van de Javaanse machthebber, wiens macht blijkt uit het feit dat hij rijk is en zelf niets anders hoeft te doen dan onzichtbaar en uiterlijk onbewogen de regie voeren.³

Kramer laat ook zien hoe Nederland Indonesië soms in verlegenheid bracht en schoffeerde, waarbij ook de Tweede Kamer niet vrijuit ging. Voorbeelden zijn Pronks voornemen om als IGGI-voorzitter in 1991 uitgerekend Aceh te bezoeken, waar hij tegen het advies van de ambassade in aan vasthield; het voortijdig afbreken van het bezoek van Lubbers aan Indonesië in april 1993; en het onelegante gedoe over de datum van het staatsbezoek van Koningin Beatrix. Na maart 1992 kwam na een eerste onzekere periode al snel een grote stroom van bezoekers op gang. De 'BV Nederland' moest zijn belangen veiligstellen, zakelijke belangen zowel als belangen in de samenwerking tussen wederzijdse vakministeries en particuliere organisaties. Kramer bericht hierover met gepaste ironie en een zekere gêne. Er is in die tijd géén sprake van enige kritische zelfreflectie op de rol van Nederland in wat er is gebeurd en hoe Nederland zijn relatie met Indonesië als trotse, onafhanke-

lijke natie met wie het tegelijkertijd zo'n belangrijk stuk geschiedenis deelt, vorm zou moeten geven. De Kamerdebatten over de zaak worden gedreven door politiek opportunisme, waarna wordt overgegaan tot de orde van de dag. Het grote belang van dit boek is dat het in deze lacune voorziet. Het is een leerzaam boek, hoewel ik er niet zeker van ben dat er in de Haagse politiek inderdaad lessen uit getrokken zullen worden.

Anke Niehof

Mw dr Anke Niehof is hoogleeraar soc,logie van consumenten en huishoudens aan Wageningen University & Research.

Noten

1 Anke Niehof, 'Ontwikkelings-samenwerking Nederland-Indonesië: de breuk 1991-1992', in: *Internationale Spectator*, jrg. 62, no.9, september 2008, blz. 481-487.

2 De IGGI werd ontbonden en kreeg een vervolg in een ander samenwerkingsverband onder leiding van de Wereldbank.

3 Zie Benedict Andersons artikel uit 1972, 'The idea of power in Javanese culture', in het boek van Claire Holt, *Culture and Politics in Indonesia* (Cornell University Press). Over de rol van vrouwen van Javaanse machthebbers zie het artikel van Madelon Djajadiningrat, 'Ibuisim and priyayization: Path to power?', in het boek *Indonesian Women in Focus* (Leiden, KITLV Press, 1992).

Memoires van een spion

Frits Hoekstra

De Dienst. De BVD van binnenuit.

Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2012; 232 blz.; € 19,90; ISBN: 978-94-6105-710-5

Memoires van ex-spionnen doen het altijd goed. In Nederland verschijnen er nog niet zo heel veel, maar Frits Hoekstra doet zijn best. In zijn tweede boek, met als ondertitel 'De

BVD van binnenuit', schrijft hij over operaties van de inlichtingendienst in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw. Het overlapt deels met de verhalen uit zijn eerste boek uit

2004: *In dienst van de BVD*. Na de verschijning van dat niet door de dienst geautoriseerde boek was er even sprake van mogelijke strafrechtelijke vervolging. Maar daar werd

van afgezien. De voordelen wogen volgens Hoekstra niet op tegen de nadelen van een openbare rechtszitting, waarin de dienst openheid van zaken zou moeten geven. Voor Hoekstra een opsteker om door te gaan met lezingen, debatten en nu weer een boek.

In dit boek permitteert de ex-BVD-ambtenaar Hoekstra zich een wat meer politiek getint commentaar in de vergelijking die hij maakt tussen de aanpak van terrorisme in 'zijn' tijd (Molukkers, Palestijnen, RAF, IRA) en recentelijk. Achterin het boek geeft hij een overzicht van terroristische acties in Nederland toen en nu, met als balans twintig doden tussen 1970 en 1980 en twee tussen 2000 en 2010.

In zijn Epiloog verwondert Hoekstra zich over het veranderde politieke klimaat en de rol die de AIVD daarin min of meer kreeg opgedrongen. De dienst werkte met zijn waarschuwingen tegen terrorisme mee aan een vijandig beeld van de islam. Men gebruikt een veel te breed 'sleepnet' om radicalen te vangen, met alle risico's van dien voor de privacy. Op aanwijzing van de dienst werden leden van de Hofstadgroep veroordeeld, louter en alleen vanwege de ideeën die zij uitwisselen. 'Met weemoed denk ik hierbij aan de inspanningen die de overheid, met inbegrip van de BVD, zich in de jaren zeventig getroostte om stigmatisering van jonge Molukkers (...) te voorkomen', schrijft hij.

Nergens is echter een spoor te vinden van zijn bekommernis om de jarenlange stigmatisering en privacyschending van communisten en anarchisten die louter en alleen vanwege hun ideeën overal werden gevolgd en niet zelden zijn gehinderd in hun carrière.¹ Wél erkent hij dat de dienst veel te lang (tot eind jaren '80) is doorgegaan met het volgen van de CPN, nadat al in 1966 was geconstateerd dat deze partij niet meer als staatsgevaarlijk kon worden beschouwd.

Ook moeten we een nadere analyse missen van de verschillen tussen de oude en de nieuwe aanpak van het terrorisme in relatie tot de genoemde aantallen slachtoffers. Hoekstra kan een dergelijke analyse ook niet maken, omdat hij over onvoldoende gegevens beschikt. Hij schrijft op basis van zijn persoonlijke aantekeningen, zijn herinneringen en openbare bronnen. Zijn intentie om misverstanden en misprijzen over een falende 'James Bond op klompen' recht te zetten, is dan ook moeilijk waar te maken. Daarvoor zullen de archieven van de BVD toch eerst toegankelijk gemaakt moeten worden voor een objectieve geschiedschrijver.² Zijn pleidooi om de geschiedenis van de Koude Oorlog nu eens af te sluiten zal door velen onderschreven worden. Maar de inlichtingendiensten zijn helaas nog steeds 'gesloten als een oester'.

Voorlopig moeten we het dus doen met de persoonlijke herinneringen van Hoekstra. Die bevatten de bekende ingrediënten van het werk van spionnen. Het spel, het avontuur, het dwars zitten van de vijandige diensten, de concurrentie met andere diensten en met de politie, de rol van de bevriende buitenlandse diensten en ten slotte ook nog de wedijver in eigen huis met de collega's: het staat er allemaal in en Hoekstra blik er trots op terug. Hij lardeert zijn verhaal met vele anekdotes en intrigerende details, inclusief toespelingen op seksuele escapades.

De Koninklijke familie komt meermalen aan bod. Hij acht het 'praktisch ondenkbaar dat' Mabel Wisse Smit – die in 1995 als een vriendin van de Bosnische diplomaat Sacerbey aan tafel zat bij de onderhandelingen van Dayton, die een einde maakten aan de Balkanoorlog – 'niet als agent/informant van de BVD heeft gefungeerd'. Merkwaardig is dan wel weer te lezen dat 'de AIVD niets verweten kan worden' toen de dienst in 2003 geen bezwaren wist

te melden tegen de a.s. echtgenote van prins Friso, toen nog troonpretendent, en Peter R. de Vries daarna onthulde dat zij intieme connecties had met crimineel Klaas Bruinsma.

Ook het BVD-onderzoek naar De Roy van Zuydewijn, echtgenoot van Margerita (de dochter van prinses Irene), die met haar tante, de koningin, gebrouilleerd raakte, komt aan de orde. Hoekstra zou het niet vreemd vinden als prins Bernard hier nog een rol in gespeeld heeft en hij legt dan het verband met een oude affaire rond de bank Teixeira de Mattos. Over Bernard neemt hij ook nog een uitgebreide samenvatting van 16 pagina's op van de 'Soltikow-papers', het verhaal van een Duitse graaf over de rol van Bernard en zijn familie in de Tweede Wereldoorlog met de zg. 'stadhoudersbrief', waarin Bernard wordt genoemd als kandidaat-stadhouder in Nederland namens de Duitsers. Een intrigerende geschiedenis, maar nogal 'off-topic' in dit boek.

Ook intrigerend, en meer relevant, zijn de herinneringen aan de rol van de CIA bij diverse operaties. Het beeld dat Hoekstra neerzet van een Nederlandse inlichtingendienst die onafhankelijk opereert, lijkt wat geflatteerd als we lezen over de aantallen BVD-agenten die op de loonlijst van de CIA staan, over de speciale *CIA officer* die in Den Haag is gestationeerd wanneer de BVD de operatie-'Mongool'³ uitvoert, en over de affaire-Gardiner.⁴ Dat de CIA het delen van informatie volgens het 'quid pro quo'-principe niet hanteerde, spijt Hoekstra. Het lijkt mij vooral een teken van de werkelijke verhoudingen, die ooit nog eens nader geanalyseerd zouden moeten worden als het mogelijk is over de BVD een meer objectieve geschiedenis te schrijven.

Jos van Dijk

Jos van Dijk is sociaal en publicist over vrijheid van meningsuiting en openbaarheid van bestuur. Bij uitgeverij Otto Cramwinckel publiceerde hij *Dit kan niet en dit mag niet. Belemmering van de uitingsvrijheid in Nederland* (2008).

Noten

1 Zie hiervoor het recent verschenen boek van Roel van Duijn, *Diepvriesfiguur*, zijn 'biografie' op basis van documenten van de BVD.

2 Alleen de voormalige BVD-medewerker en historicus van de Dienst, Dick Engelen, heeft met gebruik van de archieven een geautoriseerde geschiedenis kunnen schrijven in *De*

geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (1995) en *Frontdienst* (2007). In dat laatste boek vinden we operaties terug die Hoekstra ook beschrijft.

3 Met de oprichting van een nepamarxistisch-leninistische partij die steun uit China verwierf.

4 Een Canadese infiltrant in het vrede-activistenkamp Woensdrecht.

De scherpe blik van de Duitse buurman

Gerd Busse

Typisch niederländisch. Die Niederlande von A bis Z.

Münster: agenda Verlag, 2012; 162 blz.; € 16,-; ISBN: 978-3-89688-470-1

Beeld en zelfbeeld van landen en volken behoren sinds jaar en dag tot het vaste repertoire van de sociologie, de geschiedwetenschap en de sociale en politieke geografie. Het propageren van een gunstig beeld van het eigen land was altijd al een element van de culturele diplomatie of het buitenlands cultureel beleid. Het verkopen van een rooskleurig en positief gestemd beeld van de eigen (lid-)staat en samenleving alsof het een merk is, is tegenwoordig een belangrijk aspect van wat publieksdiplomatie wordt genoemd, het bereiken van doelgroepen in andere landen buiten de traditionele kanalen om.

Hoe anderen over ons denken, heeft deels weer met ons al dan niet geïdealiseerd zelfbeeld te maken, want degenen die vanuit het buitenland over ons berichten en schrijven, bijvoorbeeld, zijn zelf naar alle waarschijnlijkheid min of meer diepgaand beïnvloed door wat ze over ons gelezen hebben van de hand van Nederlanders zelf en door wat ze in geval van veldwerk en participerende observatie zelf in eigen persoon en uit onze mond gehoord hebben.

Zo ook de auteur van het hier besproken charmant boekwerkje over Nederland van A tot Z: typisch Nederlands. De in Dortmund wo-

nende Duitse Nederlandkenner en consultant (een typisch Nederlands woord, trouwens; GJT) Gerd Busse is zo'n schrijver, die enerzijds steunt op een flinke hoeveelheid Nederlandse en Duitse bronnen over 'de' Nederlanders, anderzijds zelf als oud-student en als vertaler, bijvoorbeeld van *Het Bureau* van J.J. Voskuil,¹ Nederland goed, misschien moeten we zeggen al te goed, kent.

Zo maakt Busse gebruik van (in alfabetische volgorde, een kleine selectie, verkorte titels) de herinneringen van oud-correspondente Annette Birschel (*Als Deutsche unter Holländern*, 2011), van Reinildis van Ditzhuyzen (*Alles was man über Niederländer wissen sollte*, 2011), Dik Linthout (*Frau Antje und Herr Mustermann. Niederlande für Deutsche*, 2010), Geert Mak (*Niederlande*, 2008), Rob Meijer (*Platzen Sie sich... Het komische Duits van Nederlanders*, 2007) en van Friso Wielenga (*Die Niederlande*, 2008).

Deze bronnen worden uitgebreid en getrouw geciteerd. En dat Busse zich heel grondig in ons land heeft ingegraven en met de landstaal ook uit de voeten kan, bewijzen naast zijn CV ook de tekst van zijn doorkijkjes en alweer een aantal, nu Nederlandstalige, onverwachte titels, zoals Han Israëls en Willem Wagenaar over gerechtelijke

dwalingen en Leo Prick over falend onderwijsbeleid.

In zo'n 75 korte hoofdstukjes (en enkele honderden verwijzende trefwoorden) van *Amsterdam* en *Frau Antje* tot *Zeitenwende* en *Zusammenarbeit* fileert Gerd Busse Nederland en de Nederlanders. Lichten en schaduwzijden komen bijna even gelijkmatig aan de orde, soms met bijna onvermijdelijke herhalingen, zoals tot twee keer toe de mededeling dat reizen per trein in Nederland tot de laatste grote avonturen der mensheid behoort, maar ook met een enkele tegenstrijdigheid, zoals in hetzelfde hoofdstuk naar aanleiding van het fenomeen fietsen staat dat Nederland dus een land is waarin men ook zonder auto kan overleven. De lichtzijden betreffen vooral de invoelende en sympathiserende manier waarop Busse land en samenleving beschrijft.

De signaleerde minpunten vallen nu eenmaal meer op, zoals, om maar iets te noemen, Srebrenica (een heel lemma); het *Steinkohlendeutsch* (zelf een door Nederlanders uitgevonden niet-bestaand Duits woord, vgl. Louis van Gaal: 'Ich bin ein Feierbiest'), evenals de neiging van Nederlanders anderen te beletten Nederlands te leren spreken; de belabberde dienstverlening, met als dieptepunt de bedie-

ning in de horeca; het Nederlandse *Volksempfinden*, dat eerst de LPF en toen de PVV populair maakte; en het gedoogkabinet-Rutte: *Aber die Vernunft ist momentan nicht an der Regierung*.

Heel uitvoerig en objectiverend bericht Busse over de duidelijke verschillen tussen Duitse en Nederlandse bedrijfsculturen of onderhandelingsculturen. In het kort spelen hier tegenstellingen als formeel en informeel, hiërarchisch en egalitair, strikt en improviserend, risicovermijdend en pragmatisch, compromissen vermijdend en op compromissen belust.

Natuurlijk valt er in zo'n hoeveelheid gevoelige informatie best iets

af te dingen op de bij tijd en wijle heftige toon van de auteur, maar naast de enkele tikfout staan er geen echte onjuistheden in. Grote lacunes zijn evenmin te vinden, zij het dat ik bij de behandeling van muziek naast de vermelding van exportproducten als Heintje, Rudi Carrell en André Rieu toch wel het Koninklijk Concertgebouw Orkest en onze propagandisten van Oude Muziek Gustav Leonhardt en Frans Brüggen (let op de Duitse achternamen!) miste. Iets voor een zeer aan te bevelen volgende druk.

Gerard J. Telkamp

Gerard J. Telkamp is historicus. De overgrootvader van zijn grootvader in de mannelijke lijn, Jurriaan Telkamp, kwam midden achttiende eeuw vanuit het Duitse Lingen naar Nederland.

Noot

¹ J.J. Voskuil, *Das Büro, Band 1* ("Direktor Beerta"), München: C.H. Beck, juli 2012. Voor een interview met de vertaler Gerd Busse, zie *NRC Handelsblad*, vrijdag 20 juli 2012, blz. 19.

Grandeur met een kwinkslag

H.L. Wesseling

De man die nee zei. Charles de Gaulle, 1890-1970.

Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2012; 317 blz.; € 24,95; ISBN: 978-90-351-3660-1

De onlangs tot Frankrijks nieuwe president gekozen François Hollande voldoet nog niet echt aan het beeld dat wij als Nederlanders hebben van een Franse president. Dat beeld is toch een beetje de overtreffende trap van ons idee van Fransen in het algemeen: eigenzinnig, chauvinistisch, nationalistisch, anti-Amerikaans en (in het geval van Mitterrand en Chirac) een tikkeltje losbandig. President Charles de Gaulle was hierop, met uitzondering van de laatste kwalificatie, geen uitzondering. Hij is waarschijnlijk zelfs in belangrijke mate verantwoordelijk geweest voor het ontstaan van deze stereotypen. Na lezing van deze biografie staan veel van deze typeringen nog steeds overeind, maar zijn ze door emeritus hoogleraar Henk Wesseling wel in een duidelijke context geplaatst en genuanceerd.

Charles de Gaulle, door de Fransen uitgeroepen tot grootste

Fransman aller tijden, heeft een mythische status in Frankrijk. Welke plaats een leider krijgt in de geschiedenisboeken hangt mede af van de historische omstandigheden en de mogelijkheden en onmogelijkheden die deze boden. Dat geldt zeker voor generaal De Gaulle, wiens politieke carrière eigenlijk pas op vijftigjarige leeftijd echt begon, toen hij aan het begin van de Tweede Wereldoorlog werd benoemd tot staatssecretaris van oorlog. De Gaulle was tegen de door maarschalk Pétain gewenste wapenstilstand (zijn eerste 'nee'). De wapenstilstand kwam er toch en De Gaulle riep de Fransen op door te vechten, desnoods vanuit Algerije.

Dit besluit is bepalend geweest voor zijn verdere politieke bestaan. Hij week uit naar Engeland en probeerde daar steun te krijgen voor zijn strijd. Die steun bleek minder vanzelfsprekend dan men achteraf zou verwachten. Roosevelt

en Churchill erkenden De Gaulle aanvankelijk niet en de onderlinge verhouding bleef ook later moeizaam. Desondanks gelukte het De Gaulle enkele Franse koloniën aan zijn zijde te krijgen. Bij de bevrijding van Frankrijk werd De Gaulle door de bevolking als een held binnengehaald.

Na de oorlog vestigde De Gaulle een voorlopige regering, maar hij trad in 1946 alweer af, omdat hij zich niet kon vinden in de voorstellen over een nieuwe grondwet. Pas twaalf jaar later, De Gaulle was inmiddels al 67, werd hij weer teruggehaald door het Franse volk. De aanleiding was de onafhankelijkheidsstrijd in Algerije. Deze dreigde ernstig uit de hand te lopen en zelfs tot een burgeroorlog te leiden. De Franse bevolking van Algerije zag in de sterke patriot De Gaulle de verlosser die Algerije Frans zou houden. Ze kwam echter bedrogen

uit. De Gaulle was realistisch genoeg te beseffen dat de tijd van kolonisatie voorbij was en dat zelfstandigheid onafwendbaar was. Hij slaagde erin dit proces zonder kleerscheuren tot een goed einde te brengen.

Nederland kreeg vooral in Europees verband te maken met de Franse president. De Gaulle had zo zijn eigen ideeën over de nog prille Europese samenwerking. De president zag, anders dan Nederland, niets in sterke Europese instellingen en vond de samenwerking een zaak tussen regeringen. De politieke unie die hij beoogde kwam er echter niet, doordat hij op het laatste moment in de onderhandelingen overvroeg.

De strijd over de positie van de Europese instellingen leidde ook tot de politiek van de 'lege stoel', waarbij Frankrijk een half jaar lang verstek liet gaan in Brussel, totdat een compromis bereikt werd. De Gaulle was ook tegen de toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de Europese Gemeenschap (weer een 'nee'), omdat daarmee de leidende positie van Frankrijk onder druk zou komen te staan, en uit angst voor amerikanisering. De Gaulle vond ook hier de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Luns op zijn weg. Volgens De Gaulle trok de minister van het kleine Nederland een

te grote broek aan, maar tegelijkertijd had hij ook wel waardering voor diens strijd lust.

De Gaulles laatste jaar in de Franse politiek werd bepaald door binnenlandse crisis. In 1968 braken massale studentenopstanden uit. De Gaulle wist door de nodige concessies te doen de rust te herstellen. Ondanks de steun bij de parlementsverkiezingen was de inmiddels 78-jarige president het regeren moe. Een verloren referendum greep hij aan om af te treden. Na tien jaar had het Franse volk ook wel genoeg van de eigenzinnige De Gaulle en verruilde hem voor de vooral *gewone* Pompidou. Eigenlijk zoals het Franse volk onlangs de 'bling-bling' van Sarkozy verruilde voor de wat fletse Hollande.

Hoe waardeert Wesseling, terugkijkend, de rol van De Gaulle? De auteur constateert dat diens inzichten in de buitenlandse politiek nu meer worden gewaardeerd dan vroeger. De Gaulle was bijvoorbeeld van meet af aan kritisch over de Vietnamoorlog en kritisch ten opzichte van Israël. De door De Gaulle gewenste leidende rol voor regeringsleiders in de Europese samenwerking is inmiddels de praktijk geworden. Wesseling nuanceert De Gaulles vermeend anti-Amerikanisme. Het was De Gaulle

vooral te doen om de onafhankelijkheid van Frankrijk. Dit verklaarde zijn wens om een eigen atoomwapen te hebben en kritisch te staan tegenover de door de Verenigde Staten gedomineerde NAVO.

Henk Wesseling heeft met *De man die nee zei* een mooie leesbare biografie geschreven. Ondanks de beperkte omvang (netto nog geen 300 pagina's) is er voldoende ruimte voor foto's en voor zijstapjes, zoals karakterschetsen van belangrijke bijfiguren, de beschrijving van de werking van het ambtelijk apparaat onder De Gaulle en van De Gaulles gemiddelde werkdag, inclusief zijn culinaire voorkeuren. *Faits divers* en anekdotes houden het geheel luchtig en illustreren De Gaulles gevoel voor humor: als presidentsvrouw Jacky Kennedy enthousiast vertelt dat haar voorouders Frans waren, antwoordt De Gaulle: 'Werkelijk mevrouw? De mijne ook.'

Joep Boerboom

Drs J. Boerboom is teamleider bij de provincie Overijssel. Hij was eerder onder meer werkzaam bij het Europees Parlement en de Europese Commissie.

Smachten naar 'echte' luxe in de (ex-)DDR

Milena Veenis

Material Fantasies. Expectations of the Western Consumer World among East Germans.

Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012; 284 blz.; € 30,-; ISBN: 978-90-8964-400-8

Van de vroegere DDR wordt de laatste tijd weinig meer vernomen. Dat is wel eens anders geweest. Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 leefde iedereen mee met de dolgelukkige Oost-Duitsers, die in het Westen hun boodschappenkarren kwamen volladen. Rond 2000 kwamen berichten over teleurge-

stelde vroegere DDR-burgers die meenden dat het vóór de *Wende* misschien niet allemaal beter was geweest, maar in ieder geval vertrouwd. *Ossies* onder elkaar, zonder die opscheppers uit het Westen. Die gevoelens werden ondersteund door 'Ostalgia'-films zoals *Goodbye Lenin* (2003) en de grootschalige terugkeer

van de 'volkseigen' Trabantjes op de DDR-wegen.

Ook deze fase is gepasseerd en de Oost-Duitsers lijken, op wat kwalijke rechts-radicalen oprispingen na, hun plaats in het herenigde Duitsland te vinden. Het is daarom interessant dat de Amsterdamse antropologe Milena Veenis in 1993

en 1994 onderzoek deed naar de gevolgen van de 'Wende' in het plaatsje Rudolstadt in de deelstaat Thüringen. Begin jaren '90 was Oost-Duitsland *a nation adrift*, zoals Veenis het noemt. De Rudolstadtters hadden hun eerste teleurstellingen verwerkt en dachten na over hun leven in de vroegere DDR en over de toekomst. Een goede tijd dus om te onderzoeken wat hun aspiraties waren en wat daarvan terecht was gekomen.

Als thema van het onderzoek heeft Veenis gekozen voor de verwachtingen van de bewoners over de *Western Consumer World*. Zij heeft zich hierbij losjes gebaseerd op de theorieën van de Franse psychoanalyticus Jacques Lacan en navolgers, die een belangrijke rol toekennen aan de relatie tussen fantasieën over materieel bezit, gevoelens van persoonlijke voldoening en sociale cohesie. Lezers die wit wegtrekken bij de naam Lacan kan ik geruststellen. Veenis heeft ervoor gezorgd dat het allemaal redelijk begrijpelijk blijft.

Het meer theoretische deel van het proefschrift bevindt zich voornamelijk in de wel erg lang uitgevallen conclusie (21 blz.). In de voorgaande, meestal korte hoofdstukken wordt de aanloop naar de *Wende* beschreven, zoals de informanten het aan Veenis vertelden. In een tweede inleidend hoofdstuk zegt de schrijfster iets over haar positie als antropologisch onderzoeker, die in Rudolstadt niet altijd op medewerking kon rekenen (waar zou dat overigens wel het geval zijn?)

De beschrijvingen van onder meer het geruïneerde Duitsland van na 1945, de denazificatie, de communistische dictatuur, de schaarste-economie en de rol van de geheime dienst, de Stasi, in de DDR-samenleving doen bekend aan. Er is al veel over gepubliceerd of in films verwerkt. Apart is natuurlijk wel dat alles beschreven is vanuit de Rudolstadtse optiek. De Stasi was daar, net als overal in de DDR, alom-

aanwezig. De inwoners probeerden daarom zo min mogelijk op te vallen. Dan werden ze tenminste met rust gelaten, hoopten ze.

De activiteiten van de Stasi waren echter tevens een bron van roddel. Hoe kwam deze of gene familie aan geld om in een *Intershop* westerse spullen te kopen? Maar ook van een speciaal soort humor, die alleen door DDR-burgers werd begrepen. De Stasi zelf gebruikte roddel op zijn beurt om 'dwarsliggers' het leven onmogelijk te maken.

Een bron van ergernis voor veel Oost-Duitsers was het steeds verder achterblijven van hun consumptieniveau bij dat van de westelijke burens – dit in strijd met de beloften van de regering. Van westerse zijde werden vooral luxe goederen voorgesteld als een verworvenheid van het kapitalisme. Materiële zaken of, beter gezegd, het fantaseren daarover, gingen zo een steeds grotere rol spelen in het leven van de DDR-burgers. Volgens Veenis kregen deze fantasieën zelfs trekken van een *cargo cult*, in de zin van een bijna religieuze ervaring bij de mogelijkheid deze zaken te verwerven. De Oost-Duitsers dachten materiële welvaart en het gevoel een gemeenschap te zijn te kunnen combineren.

Teleurstelling kon daarna niet uitblijven. Veel Rudolstadtters die na de *Wende* soms tegen exorbitant hoge bedragen bepaalde zaken hadden gekocht, voelden zich ongemakkelijk over hun gedrag. Zij moesten ervaren dat het verwerven van westerse consumptieartikelen een prijs had. De voormalige heilstaat waarin iedereen althans op papier min of meer gelijk was, maakte kennis met een sociale ongelijkheid die het vertrouwen tussen mensen wegnam.

Later kwam daar nog het gevoel bij door de West-Duitsers niet voor vol te worden aangezien. Een diepe ontgoocheling vormden ten slotte de snel stijgende werkloosheid en daarbij behorende sociale onzekerheid. De grootste werkgever van

Rudolstadt, een chemisch bedrijf met 7.000 werknemers, verminderde dat aantal binnen enkele jaren tot 700, en ook die waren hun baan niet zeker.

Milena Veenis heeft met haar proefschrift, dat is uitgekomen in het *Tensions of Europe*-programma, een interessante bijdrage geleverd aan onze kennis over de (vroegere) DDR. Tevens echter komen de relaties tussen fantasieën, ambities en de 'fetisjistische' vereenzelving met begeerlijke consumptieartikelen uitgebreid ter sprake. Onduidelijk is of de resultaten van dit laatste deel van het onderzoek alleen voor Rudolstadt gelden of voor alle vroegere Oost-Duitsers. Veenis gebruikt die aanduidingen door elkaar. Je kunt je voorstellen dat in het meer wereldse Oost-Berlijn of Leipzig anders gehandeld en gedacht zal zijn.

Hans Schippers

Dr. Hans Schippers, historicus, is verbonden aan de Technische Universiteit Eindhoven, o.a. als coördinator van het College Techniek, Vrede en Veigheid.

Islamofobie en anti-islamisme

Ineke van der Valk

Islamofobie en discriminatie.

Amsterdam: Pallas Publications – Amsterdam University Press, 2012; 158 blz.; € 19,95;

ISBN: 978-90-8555-058-7

Eind april 2012 publiceerde Amnesty International (AI) het rapport *Choice and prejudice: discrimination against Muslims in Europe*. Daarin klaagt de mensenrechtenorganisatie discriminerende maatregelen tegenover moslims in Europese landen aan, zoals hoofddoekenverboden en beperkingen op gebedsplaatsen voor moslims. Ook Nederland en België worden op de korrel genomen. Deze kritische uitlatingen komen overeen met vermaningen die eerder geformuleerd werden door Human Rights Watch en de Raad van Europa.

Het boek *Islamofobie en discriminatie* van Ineke van der Valk is een vlot leesbaar werkstuk, dat naadloos aansluit bij het recent verschenen rapport van Amnesty. De sterkte van dit boek zit in de koppeling tussen theorieën over racisme en islamofobie met de praktijk, de situatie op het terrein – van angst voor het onbekende tot haatspraak en geweld.

In het eerste deel omschrijft de auteur het begrip islamofobie. Met de publicatie *Islamophobia: a challenge for us all* liet de Britse denktank Runnymede Trust het begrip midden jaren '90 zijn intrede doen in de academische en beleidswereld. Vijf jaar later werd de term internationaal erkend op de VN-conferentie tegen racisme in het Zuid-Afrikaanse Durban. Islamofobie is 'een historisch-maatschappelijke ideologie die met behulp van beelden, symbolen, teksten, feiten en interpretaties een negatieve betekenis geeft aan "de islam" en aan "moslims". Zo worden de perceptie, de betekenisgeving, het begrip, de attitudes en het gedrag van mensen tegenover de islam en moslims beïnvloed ten

gunste van sociale uitsluiting van moslims als "de ander" en ten gunste van discriminerende, ongelijke behandeling in het culturele, sociale, economische en politieke domein. Hierbij worden vaak ook personen inbegrepen die op grond van uiterlijke kenmerken of etnische afkomst worden gezien als islamitisch, maar dat niet zijn.' (blz. 33-34)

Volgens Van der Valk zijn de redenen voor de populariteit van het anti-islamdiscours: secularisatie, een cultuurconflict, conformisme en een gewijzigd beleid (sdiscours). Beeldvorming en het militantisme van bepaalde minoritaire, islamitische strekkingen hadden hier volgens mij aan kunnen worden toegevoegd. Het begrip 'islamofobie' is in ieder geval verwant met racisme en de processen die eraan ten grondslag liggen. Van der Valk ziet duidelijke overeenkomsten tussen islamofobie en het vooroorlogse antisemitisme. Sinds de jaren '80 is het biologisch georiënteerd racisme stilaan verdrongen door een meer cultureel georiënteerd racisme, en islamofobie is hier een verschijningsvorm van, aldus de auteur.

Van der Valk stelt vast dat het begrip islamofobie in tegenstelling tot 'xenofobie' en 'homofobie' nog niet breed geaccepteerd is. Ze geeft toe dat de uit het Oudgrieks stammende term fobie (angst) ietwat ongelukkig gekozen is 'en – letterlijk genomen – te smal is om de bedoelde verschijnselen mee te vatten' (blz. 18). Juist, want staat het, letterlijk genomen, niet iedereen vrij om 'angst' te hebben voor een religie? Voor Van der Valk is de gekozen term echter ondergeschikt aan de

definitie van het verschijnsel. Daar kan ik het niet helemaal mee eens zijn. De vaagheid, en dus zwakte, van de term islamofobie, maakt immers dat (anti-moslim)racisten erin slagen ze als geuzennaam te dragen (zie de mantra 'islamofobie is een plicht van elke burger' van Filip Dewinter, een voorman van de extreem-rechtse partij Vlaams Belang in België). Daarnaast is het me ook niet geheel duidelijk hoe religiekritiek – toch een recht van eenieder – zich hoort te verhouden tot de vage notie die islamofobie voor velen blijft.

In het tweede deel van het boek komen uitingen van islamofobie in de publieke en politieke arena aan bod. Het gaat dan meer over meningsuitingen op internet, op uiteenlopende sites en fora, maar ook over de opstelling van de Partij voor de Vrijheid (PVV) van Geert Wilders en over de standpunten over de islam en moslims bij extreem-rechtse bewegingen. 'Een chauvinistische kern' en 'een bereidheid om op etnische gronden te discrimineren' – dat heeft de PVV gemeen met extreem-rechts, volgens Van der Valk. Maar deze partij is 'geen one-issuepartij' en kan 'op andere onderwerpen zeker niet altijd als uiterst rechts' worden gekwalificeerd, aldus de auteur (blz. 35).

Uit cijfers van het Meldpunt Discriminatie Internet blijkt dat in tegenstelling tot antisemitisme islamofobe uitlatingen niet louter aan bod komen op extremistische websites, maar ook op de fora van *mainstream* bladen en kranten. De auteur geeft een interessante samenvatting van rechtsextreme sites en fora die vroeger reeds uitvoerig

werden onderzocht. De thema's die vaak terugkeren op de fora en websites zijn: 'islamisering', het begrip 'Eurabië' (een samentrekking van Europa en Arabië), 'massa-immigratie', de 'verantwoordelijkheid van links en de elite' en 'de onderdrukte vrouw'. Niet toevallig thema's waar de PVV uitgesproken standpunten over heeft.

'Het gedachtegoed van de PVV kenmerkt zich door de centrale plaats van islamofobe standpunten.' (blz. 73) Wilders mag dan vrijgesproken zijn in het proces betreffende zijn uitspraken over de islam, zijn islamofobe uitspraken leiden 'tot een constructie van moslims als vijand van de samenleving' (blz. 55). Het islamofob discours van de PVV komt niet uit het niets. Het anti-islamdiscours heeft, aldus Van der Valk, door de tijd heen zijn politieke vertaling gekregen in Frits Bolkestein, Pim Fortuyn, Ayaan Hirsi Ali en thans Wilders. Op het islamofobe continuüm gaat het van gematigde islamofoben, via partijen die er hun handelsmerk van maken, tot aan militante, gewelddadige bewegingen of terroristen van het slag Anders Behring Breivik.

De rol van politieke partijen mag ook volgens de auteur niet onderschat worden. Hierin staat ze niet alleen. Want zoals Paul Hockenos recent in *Foreign Policy* schreef: '...parties like this [de PVV en de Noorse Progress Party] – increasingly mainstream – are the petri dish for this radical counter-jihad'.

Maar ook extreem-rechts is niet onversneden islamofob, zo blijkt. Enerzijds is er de volksnationalistische vleugel, die gevoelig is voor zowel het islamofobe als voor het zionistische discours van Wilders. Anderzijds zijn er neonazistische groeperingen die van oudsher antisemitisch zijn, en ook anti-Israël, wat hen ervan weerhoudt de anti-islam/pro-Israël-lijn van de PVV te steunen. Toch lijkt er ook hier stilaan beweging merkbaar naar een

'meer afwijzende opstelling tegenover het islamitisch extremisme' (blz. 74).

Verder worden geweldacties tegen moskeeën, maar ook legale protestacties, onder de loep genomen. Twee elementen vallen op. Ten eerste dat geweldacties (bekladding, vernieling, brandstichting) veelal onopgehelderd blijven en vooral buiten de steden plaatsvinden. Wanneer de schuldigen toch gevonden worden, blijken ze meestal gehandeld te hebben uit ideologische motieven. Ten tweede dat traditionele extreem-rechtse formaties vaak het voortouw nemen tot het voeren van legale protestacties tegen geplande moskeeën. Toch zijn de cijfers hier te beperkt en zijn ook acties gerapporteerd waarbij buurtbewoners niet op sleeptouw werden genomen, maar eerder in beweging kwamen uit angst voor het onbekende.

In het laatste deel komt discriminatie aan bod. Voor Van der Valk staat het institutionele anti-discriminatiebouwwerk dat in de naoorlogse periode werd opgebouwd, onder druk van 'een groeiende islamofobe ideologie. Deze ideologie is via de gedoogconstructie van de regeringscoalitie met de PVV tot in het centrum van de politieke macht doorgedrongen' (blz. 115). De auteur laat geen spaander heel van het migratie- en integratiebeleid van het kabinet-Rutte. Toch is de sprong die gemaakt wordt van islamofobie naar achterstelling niet altijd even logisch. De structurele achterstelling van Nederlandse 'moslims' in het onderwijs, op de arbeidsmarkt en, in mindere mate, op de woningmarkt kan immers niet zomaar gelieerd worden met hun (verondersteld) geloof. Discriminatie op deze domeinen is soms expliciet, op basis van herkomst (etniciteit of nationaliteit) en soms ook op basis van geloof (bijv. kleding) of nog een andere discriminatiegrond, maar minstens even vaak impliciet, subtiel, eigen aan bepaalde mechanismen die

sociale ongelijkheid *tout court* reproduceren.

In dit laatste deel gooit de auteur een aantal problematieken en knelpunten te veel op één hoop. Dit discriminatiedeel, hoe relevant ook, wringt enigszins met de andere delen van het boek. Desondanks is *Islamofobie en discriminatie* een interessant boek, dat een licht werpt op één van de belangrijkste uitdagingen van onze tijd en genoeg stof biedt om de discussie verder te voeren.

Bilal Benyaich

Bil Benyaich is wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel.